

Geloven binnen en buiten verband

Godsdienstige ontwikkelingen in Nederland

Een analyse van het rapport van het
Sociaal en Cultureel Planbureau van mei 2014

Deze tekst is eind 2014 geschreven, mede ten behoeve van het bestuur van Het Apostolisch Genootschap. Op nadrukkelijk verzoek van de redactie van de rubriek Verdieping heeft de auteur later zijn eigen reactie op het rapport toegevoegd in het laatste hoofdstuk.

Dick Janknegt

1. Inleiding

In deze notitie wordt geprobeerd het rapport van het SCP te analyseren, met name aan de hand van de erin opgenomen tabellen en grafieken. Het rapport presenteert gegevens over de aantrekkingskracht van de kerken, de deelname aan godsdienstige bijeenkomsten en de houding van de Nederlanders tegenover kerkelijke leerstukken en de christelijke geloofstraditie.

Deze analyse gaat onvermijdelijk gepaard met een persoonlijke keuze en inschatting. Een andere lezer zal weer andere zaken als wel of niet relevant beschouwen dan wat (niet) is vermeld in deze notitie. Hoewel het rapport door zijn grote omvang (150 blz.) niet uitnodigt tot lezen, ontkomt men daar toch niet aan als men een volledig beeld wil krijgen. In het rapport is overigens wel een goed leesbare inhoudelijke samenvatting opgenomen. Die zal ik in beginsel ook in deze notitie aanhouden, echter sterk verkort. Regelmatig zal ik daarbij een uitstapje maken naar het rapport zelf om dingen te verduidelijken, dan wel eruit te lichten.

2. Presentatie

Het rapport is in mei 2014 gepubliceerd en met een begeleidend persbericht verspreid onder de media. De auteur is de godsdienstsocioloog Joep de Hart. Het is gratis op te vragen of te downloaden bij het SCP. In het persbericht worden 6 conclusies gegeven, als een soort samenvatting van de samenvatting. Een van deze conclusies luidt: *De jeugd als geheel wordt steeds onkerkelijker, maar onder de jeugd die zich nog wel tot een kerk rekent, is sprake van een toename in de kerkgang, het volgen van kerkelijke voorschriften en het onderschrijven van de traditionele geloofsleer.*

De reacties op het rapport hebben zich vrijwel volledig op deze ene conclusie gericht, waarbij de term neofundamentalistisch is gevallen. Diverse 'veldwerkers' en andere praktijkdeskundigen vielen direct over het SCP heen, en stelden dat dit een geheel verkeerde conclusie was. In het verlengde hiervan werd het woordgebruik 'neofundamentalistisch' neergesabeld.

Hoewel er terechte kritiek tussen zit, denk ik zelf dat men het SCP onrecht doet. De term neofundamentalistisch komt in het rapport welgeteld één keer voor (!), en dan nog in een dusdanige context dat dit niet als kwalificatie van het SCP kan worden gelezen. Het etiket is er dus door anderen opgeplakt. Het veel gehoorde verwijt dat de jongeren geen orthodoxen in de klassieke zin zijn, maar veel meer op de belevingstoer zitten, kan best kloppen, maar staat niet haaks op de letterlijke conclusie uit het rapport, namelijk dat een aantal kerkelijke uitgangspunten door jongeren meer wordt onderschreven dan door ouderen. Ook met alle nuances die aan te brengen zijn, vind ik dat een verrassende conclusie.

Waar ik wel moeite mee heb is dat begrippen als God, gelovigheid, religiositeit en spiritualiteit slecht, soms zelfs niet of nauwelijks zijn gedefinieerd, soms contrasten, soms elkaar overlappen. Het kan niet anders of dat moet bij de invullers van vragenformulieren veel ruis hebben veroorzaakt, en diensengevolge bevatten de

uitkomsten evenveel ruis. Ook denk ik dat betekenissen in de loop der jaren veranderd zijn. Daarom is het lang niet altijd mogelijk om een heldere interpretatie te geven van onderzoeksuitkomsten. Niettemin is het een boeiende bron van informatie. In het onderstaande hoop ik dat duidelijk te kunnen maken.

3. De belangrijkste conclusies

Uiteraard kan ik hiervoor simpelweg verwijzen naar het persbericht, maar ik ben toch zo vrij om maar mijn eigen opvattingen over 'belangrijk', ook binnen het kader van Het Apostolisch Genootschap, waarin deze notitie uiteraard is geschreven, te volgen. Het blijft natuurlijk een persoonlijke keuze.

- Europa is een werelddeel dat in de achterliggende 50 jaar sterk is gesecculariseerd. Nederland neemt daarin geen uitzonderingspositie in. Europa is als werelddeel wel een grote uitzondering op het wereldtoneel: wereldwijd zijn religies nog nooit zo sterk vertegenwoordigd geweest als op dit moment.
- Niet alleen de kerkgang, maar ook het vertrouwen in de kerk heeft een dieptepunt bereikt.
- De teloorgang van kerkelijke instituten en gemeenschappen leidt niet tot een morele crisis: kerkgangers zijn meer in verwarring over maatschappelijke ontwikkelingen dan niet-kerkgangers. Wel dreigt hiermee een kweekvijver van belangeloze inzet voor de medemens en maatschappij verloren te gaan.
- Al heeft de kerk als instituut het moeilijk, het geloof in de christelijke leerstellingen is de laatste 30 jaar nauwelijks veranderd.
- Het percentage jongeren (tot pakweg 35 jaar) dat regelmatig naar de kerk gaat is aanzienlijk lager dan 50 jaar geleden, maar is de laatste 10 jaar stabiel. Opvallend is daarbij dat deze groep jonge kerkgangers een vitaal karakter heeft, en ronduit achter diverse christelijke leerstellingen staat.
- De mate van vrijzinnigheid onder kerkgangers is de laatste jaren eerder af- dan toegenomen. Steeds meer is men van mening dat men zich aan de kerkregels dient te houden.
- De opvatting dat de zin van het leven ligt in het ontwikkelen van je eigen ervaring wordt door alle groepen, ook door kerkgangers, in hoge mate ondersteund.

4. Situatie in Nederland, ook in relatie tot overig Europa en de rest van de wereld

Kader.

Waar in het rapport wordt gesproken over kerken gaat het in het algemeen om de rooms-katholieke kerk en de kerken die sinds 2004 de Protestantse Kerk in Nederland vormen (een fusie van de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk, Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk). De twee kerkgenootschappen omvatten samen naar schatting 85% van alle geregistreerde christelijke gelovigen in ons land.

Terugloop kerkgebouwen.

Van de naar schatting 19.000 kerkgebouwen die ooit in ons land stonden (bevolkt door –alweer typisch Nederlands – honderden kerkgenootschappen) zijn er nog zo'n 7000 over. Volgens diverse insiders zullen de komende tien jaar zo'n kwart van de huidige kerkgebouwen leeg komen en er ongeveer 1100 gesloten worden. Dat is twee per week...

Tijdsbesteding.

Tijdsbestedingonderzoek suggereert dat op dit moment (2013) godsdienstige activiteiten maar een gering tijdsbeslag binnen het totale patroon aan bezigheden vertegenwoordigen: om precies te zijn gemiddeld 0,4 uur in een doorsnee week; bij actieve gelovigen is dat 2,5 uur.

Situatie wereldwijd.

Het rapport is gebaseerd op een aantal onderzoeken, en een daarvan richt zich op een vergelijking van de ontwikkelingen in diverse landen en werelddelen. Wij in Nederland zijn denk ik vertrouwd met de fenomenen ontkerkelijking en secularisatie (verwereldlijking). In de achterliggende 50 jaar zijn ze voortdurend aan de orde geweest, leidende tot een enorme daling van het aantal kerkleden. Je zou daaruit de vlotte conclusie kunnen trekken dat dit fenomeen zich overal voordoet, maar dat is geenszins het geval.

Het aantal orthodox gelovigen is wereldwijd groeiend, en is nog nooit zo groot geweest als nu. Enkele cijfers: met 2,2 miljard (33%) op een wereldbevolking van inmiddels 6,9 miljard is het christendom de veruit grootste van de wereldgodsdiensten, gevolgd door 1,5 miljard moslims en 948 miljoen hindoes. Van de wereldbevolking als geheel kan vandaag de dag bijna 90% tot een religie gerekend worden; mondiaal gezien kan dus bezwaarlijk van een seculier tijdperk worden gesproken. Als logisch spiegelbeeld hiervan neemt het percentage atheïsten en agnosten wereldwijd af, in de achterliggende 40 jaar ging dit van 20% naar ruim 10%.

Vermeldenswaard is ook de groei, vooral in de Derde Wereld, van charismatische bewegingen, met absolutistische (Bijbelse) aanspraken en een sterke nadruk op persoonlijke beleving. Volgens diverse onderzoeken vormen deze groeperingen qua ledental bijna 30% van het aantal christenen! Zo wordt de totale omvang van de Pinkstergelovigen wereldwijd geschat op 500 miljoen.

Zoals gezegd loopt de kerkgang in Nederland, in afwijking van deze wereldwijde trend, sterk terug. Deze ontwikkeling is ook te zien in vrijwel alle overige landen van Europa. Dit werelddeel wijkt dus sterk af van de rest van de wereld (inclusief de Verenigde Staten). Het ontwikkelde zich hiermee van de bakermat van het christendom die het vele eeuwen was, demografisch en qua mondiale invloed, tot slechts één van de kernlanden waar christenen verzameld zijn.

Situatie en opvattingen binnen Europa.

Binnen Europa neemt Nederland doorgaans geen afwijkende positie in als het gaat om religieuze opvattingen (hierbij Polen even buiten beschouwing gelaten). Qua kerkgang ligt het percentage bij ons zelfs nog iets hoger dan in de omringende landen! Wat wel lager is, is het percentage dat zichzelf rekent tot een godsdienst of geloofsgemeenschap.

Volgens een van de onderzoeken beschouwt in Nederland zo'n 60% zichzelf als 'gelovig', de overige 40% zich als niet-gelovig. Het aantal dat zichzelf als atheïst beschouwt is veel lager, namelijk 7 %. Als meer genuanceerd naar opvattingen wordt gevraagd, ligt het toch weer anders. Het percentage dat overtuigd is van een (persoonlijke) God ligt dan op zo'n 20%. Anderzijds geeft 20% aan zonder meer *niet* in 'God' te geloven. Meer dan de helft durft er dus geen zekere uitspraak over te doen. Ook hier geen grote verschillen met omringende landen.

Boeiend is ook het percentage dat zo zijn eigen manier heeft om met God om te gaan, en daarbij geen behoefte heeft aan kerken of andere instituties. Dit ligt op zo'n 40%, wederom gelijk aan de omringende landen.

'God' is en blijft een lastige term in de communicatie, omdat er verschillende begrippen bij horen. In een van de onderzoeken is hierop doorgevraagd. Als je zegt in God te geloven, heb je het dan over een 'persoonlijke' God, of zie je het als een 'geestelijke dimensie, levenskracht'? In Nederland heeft zo'n 24% het over het eerste, terwijl 44% meer in het tweede gelooft. Daarbij geeft 16% te kennen dat ze in geen van beide gelooft. Wederom is er geen groot verschil met ander landen.

Daar zowel gevraagd is naar religiositeit als naar kerkgang is het mogelijk het verband daartussen te onderzoeken. Nederland heeft daarin een extreme positie in de zin dat het aantal personen dat zichzelf als niet-religieus bestempelt, maar toch

naar een kerk gaat, het laagste is van alle landen. Precies het omgekeerde doet zich voor bij het aantal personen dat zich wel als religieus bestempelt, maar geen kerk bezoekt. Dit is hier (veel) hoger dan elders. Alleen Finland vertoont een soortgelijk beeld.

Het rapport trekt nog een uiterst boeiende conclusie, die uit de ontwikkeling van de getallen zou zijn af te leiden. Hoewel het aantal kerkleden gestaag blijft dalen, valt er een toename te constateren van het aantal mensen dat zichzelf als religieus bestempelt. Er wordt in dat verband gesproken over desecularisatie, en, meer poëtisch, over 'de wraak van God'. Hoewel het aardig is om deze paragraaf met zo'n pregnante conclusie af te sluiten, gebiedt de eerlijkheid me te zeggen dat ik deze ontwikkeling niet overtuigend zou kunnen afleiden uit de gegevens die in het rapport worden gepresenteerd, ook gezien de aanhoudende onduidelijkheid in de betekenis van begrippen als religieus. Wel staat vast dat de ontkerkelijking van de laatste decennia niet in dezelfde mate leidt tot een verminderde (vermeende) religiositeit.

De rest van dit rapportje beperkt zich tot de situatie in Nederland.

5. Ontwikkelingen in kerkbezoek, religie en spiritualiteit

Religie/geloof en kerkbezoek.

In ons land vindt ruim de helft van de bevolking zonder meer dat 'religie op zich niet zo veel met kerkelijkheid heeft te maken' en is nog eens meer dan een kwart het daar op zijn minst gedeeltelijk mee eens.

Al bestaat er een duidelijk relatie tussen kerkelijkheid en gelovigheid, ze vormen geen twee kanten van dezelfde medaille. De onderzoeksgegevens wijzen op een duidelijk sterkere afbrokkeling van de band met een kerk dan van het geloof in een God of hogere macht of van de zelfdefiniëring als een gelovig of religieus mens.

Het vertaalt zich in het gegeven dat van de mensen die zich niet tot een kerkgenootschap rekenen velen zich wel als religieus of spiritueel zien, in een God of hogere macht geloven of in een leven na de dood. Onder de ex-kerkleden ligt dit percentage overigens duidelijk hoger dan onder hen die van jongs af aan onkerkelijk zijn.

Typeer je jezelf als een gelovig/religieus mens?

Aan de hand van de tabel is hier e.e.a. over te zeggen. Een minderheid van de Nederlanders typeert zich als uitgesproken ongelovig, de helft beschouwt zichzelf als op zijn minst enigszins gelovig. Tussen 1991 en 2008 deden zich in dit opzicht nauwelijks veranderingen voor. Dat correspondeert met de eveneens niet zo grote verschuivingen die verderop worden geconstateerd in de inhoud van het geloof *in een God of hogere macht*. Ander onderzoek (niet in de tabel vermeld) laat zien dat er voor 1991 wel veel is veranderd, zoals een afname van het percentage theïsten en een groei van het percentage agnosten.

Inmiddels is de situatie zo dat 2 op de 10 personen zichzelf als een uitgesproken religieus mens beschouwt, en 3 op de 10 als beslist niet religieus. Wederom moeten deze gegevens worden gerelativeerd, want de definitie van zowel gelovig als religieus is onduidelijk, zowel bij de vraagstellers als bij de respondenten. Persoonlijk zou ik zo'n vragenlijst niet kunnen invullen voordat er meer helderheid over deze begrippen zou bestaan.

Tabel 3.1

Religieuze zelfdefinitie: hoe zou men zichzelf beschrijven?, hele bevolking, 1991-2012 (in procenten)

	1991	1995	1998	2004	2008	2010	2012
buitengewoon of erg gelovig	16	18	17	17	14	.	.
enigszins gelovig	36	37	37	41	37	.	.
noch gelovig, noch ongelovig	21	20	19	16	18	.	.
enigszins ongelovig	6	8	6	7	11	.	.
buitengewoon of erg ongelovig	21	17	21	18	19	.	.
beslist wel religieus	.	.	.	.	.	19	19
enigszins religieus	.	.	.	.	.	29	28
nauwelijks religieus	.	.	.	.	.	22	24
beslist niet religieus	.	.	.	.	.	30	29

. = gegevens ontbreken.

Bron: SCP (cv '91-'12)

Weinig verandering in de kern van het geloof in de loop der jaren.

De laatste 20 jaar lijkt er dus niet zoveel meer te veranderen in wezenlijke opvattingen. De radicale veranderingen lijken toch voor de jaren negentig te hebben plaatsgevonden. Sindsdien is het beeld vrij stabiel. De nevenstaande tabel laat een lichte groei van het percentage atheïsten zien sinds begin jaren negentig (tot aan 21% in 2012). Het percentage overtuigde gelovigen schommelt tussen de 22% en 25%. Een meerderheid van de bevolking rekent zich niet tot deze beide uitersten. In 2012 nam 16% een agnostische positie in, geloofde 21% aan zoiets als een hogere macht en zei

Tabel 3.2

Welke van deze uitspraken komt het dichtst overeen met uw mening over God?, hele bevolking, 1991-2012 (in procenten)

	1991	2000	2012
atheïst	16	21	21
agnost	16	15	16
geloof in hogere macht	20	21	21
deeltijd gelovig	9	8	8
gelovig met twijfels	15	13	13
geloof zonder meer in God	25	23	22

a Respectievelijk: 'Ik geloof niet in God' (atheïst); 'Ik weet niet of er een God is en ik geloof niet dat er een manier is om dat te weten te komen' (agnost); 'Ik geloof niet in een God die zich met ieder van ons persoonlijk bezighoudt, maar ik geloof wel in één of andere hogere macht' (hogere macht); 'Op sommige momenten geloof ik in God, op andere momenten niet' (deeltijd gelovig); 'Ik geloof in God, al heb ik mijn twijfels' (gelovig met twijfels); 'Ik geloof zonder twijfel dat God werkelijk bestaat' (gelovig zonder meer).

SCP (cv '91, '00, '12)

21% soms wel, soms niet te geloven of te geloven met de nodige twijfels.

Het is wel boeiend om deze gegevens wat uit te splitsen, dus niet alleen te kijken hoe het voor de hele Nederlandse bevolking zit, maar meer gedetailleerd voor wie wel of geen relatie met de kerk heeft. Opnieuw blijkt dan dat religie (geloof) en kerkelijkheid geen twee kanten van dezelfde medaille zijn. De godsdienstige kenmerken die zijn onderzocht treffen we enerzijds niet zelden ook bij buitenkerkelijken aan en anderzijds blijken ze vaak in slechts beperkte mate onderschreven te worden door mensen die wel bij een kerk zijn aangesloten.

Het geloof in een persoonlijke God blijkt wel sterk samen te hangen met de verbondenheid met een kerkgenootschap. In de tijd bezien neemt de twijfel aan dit geloof zelfs af, agnosten en zeker atheïsten treft men in de kerk anno 2012 niet of nauwelijks meer aan. Overigens moet hierbij in aanmerking worden genomen dat het om percentages gaat, en dat de kerkse groep in 2012 kleiner is dan in 1991.

Onderschrijf je de christelijke/bijbelse leerstellingen?

Er blijkt onder de bevolking nog aanzienlijke steun te bestaan voor de 'officiële' onderdelen van de christelijke leer, en verrassenderwijs verandert dit nauwelijks in de loop der jaren. Vrij constant in de tijd is dat niet meer dan 10% alle onderdelen kan onderschrijven. Anno 2012 geloofde bijna de helft dat er zoiets als een leven na de dood bestaat en 37% in de hemel, meent drie op de tien Nederlanders dat de Bijbel het woord van God is, terwijl bijna twee op de tien het bestaan van duivel en hel (blijft) onderschrijven. Wel is het geloof in de goddelijke inspiratie van de Bijbel, en het zinvol achten van bidden

Tabel 3.3

Onderschrijving van leerstellingen, 1985-2012 (in procenten)

	1985	1991	1996	2002	2010	2012	1985-2012
Bijbel is het woord van God	40	37	38	31	30	29	-11
leven na de dood	49	49	53	48	49	47	-2
hemel	44	41	44	40	38	37	-7
hel	16	15	18	17	18	18	+2
duivel	20	20	18	18	18	17	-2
minstens één	57	58	61	53	55	53	-4
cumulatief (alle vijf, %)	10	9	10	9	10	10	0
Adam en Eva	35	36	31	24	.	.	.
bidden is zinvol	50	47	47	39	.	.	.
religieuze wonderen bestaan	31	40*	43	.	.	.	.

a Cijfer voor 1998.
.= gegevens ontbreken.

Bron: SCP (cv '85-'12)

in de loop der jaren flink teruggelopen. Ook de trouwe aanhang van Adam en Eva begint te slinken.

Tabel 3.5

Welke van deze uitspraken komt het dichtst overeen met uw mening over God? naar kerktype, 1991-2012 (in procenten)

	1991				2000				2012			
	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerkelijk	nominaal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerkelijk	nominaal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerkelijk	nominaal lid	kerks lid
atheïst	42	18	2	1	46	18	2	0	44	19	2	0
agnost	24	23	13	4	21	19	8	3	23	20	5	2
hogere macht	23	28	21	8	22	31	18	5	22	28	16	5
deeltijd gelovig	6	10	14	6	4	10	14	6	4	10	15	6
gelovig met twijfels	3	11	24	25	3	12	27	24	3	12	27	21
gelovig zonder meer	3	10	27	57	4	11	31	62	4	11	35	66

a Respectievelijk: ik geloof niet in God (atheïst); ik weet niet of er een God is en ik geloof niet dat er een manier is om dat te weten te komen (agnost); ik geloof niet in een God die zich met ieder van ons persoonlijk bezighoudt, maar ik geloof wel in één of andere hogere macht (hogere macht); op sommige momenten geloof ik in God, op andere momenten niet (deeltijd gelovig); ik geloof in God, al heb ik mijn twijfels (gelovig met twijfels); ik geloof zonder twijfel dat God werkelijk bestaat (gelovig zonder meer).

Bron: SCP (cv '91, '00, '12)

Het is interessant om deze gegevens verder uit te splitsen, dus niet alleen te kijken hoe het voor de hele Nederlandse bevolking zit, maar meer gedetailleerd voor wie wel of geen relatie met de kerk heeft. Tot 1985 zijn de leerstellingen alleen aan kerkleden voorgelegd.

Tabel 3.6
Onderschrijving van leerstellingen naar kerktype, 1985-2012 (in procenten)

	1985				1991				1996				2002				2012			
	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerk-lid	nomi-naal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerk-lid	nomi-naal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerk-lid	nomi-naal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerk-lid	nomi-naal lid	kerks lid	van huis uit buitenkerkelijk	ex-kerk-lid	nomi-naal lid	kerks lid
Bijbel is het woord van God	11	18	47	80	10	20	44	75	11	22	50	81	9	16	49	73	8	19	46	77
leven na de dood	19	34	58	84	22	38	55	81	31	43	63	87	28	38	60	86	26	33	50	76
hemel	10	25	57	87	10	22	55	80	15	28	60	89	13	29	61	86	13	24	49	75
hel	2	6	15	43	2	6	19	35	4	8	20	41	4	9	22	44	4	10	22	50
duivel	3	8	20	51	3	9	21	46	5	8	17	46	4	8	21	52	4	8	21	58
minstens één	26	43	69	92	28	47	72	88	36	52	74	95	31	44	69	89	34	46	72	90
cumulatief (alle vijf, %)	0	2	7	31	0	2	8	23	1	2	9	28	1	1	7	33	1	3	10	44
Adam en Eva	13	19	42	64	14	23	45	66	13	18	36	61	11	14	33	52	.	.	.	.
bidden is zinvol	10	29	69	94	10	25	70	95	12	32	70	94	9	24	66	88	.	.	.	.
religieuze wonderen bestaan ^a	.	.	.	.	10	18	33	66	20	26	49	74	23	33	60	79	.	.	.	.

a. Cijfer van 1996 is cijfer voor 1998.
.= gegevens ontbreken.

Bron: SCP (c.v.'85-'12)

Daarover kan worden gezegd dat in die periode (vanaf 1966) het geloof in vrijwel alle leerstellingen bij kerkleden systematisch is afgenomen. Alleen het geloof in de hemel bleef opvallend intact. Dergelijke drastische verschuivingen deden zich sindsdien niet meer voor, zoals eerder al is vastgesteld voor de bevolking als geheel.

Herrijzenis van de orthodoxie.

Een opvallende tendens, eveneens zichtbaar in de tabel, is dat de bereidheid om het complete pakket aan orthodoxe leerstellingen te onderschrijven bij kerkgangers al sinds begin jaren negentig een stijgende tendens vertoont. Het loopt op van 23% (1991) naar 44% (2012). Waarschijnlijk speelt hier een harde-kerneffect mee: wie, te midden van alle ontkerkelijking, nog wel kerkelijk betrokken blijft, doet dat blijkbaar uit sterke overtuiging, ook ten aanzien van de christelijke leer als een coherent systeem van geloofsopvattingen. Dit effect kwamen we eerder tegen, en zullen we ook verderop tegenkomen.

Buitenkerkelijk is niet altijd ongelovig.

Wat opvalt in de tabel is onder meer dat bij niet-kerkleden nog altijd een fors percentage minstens één van de leerstellingen wel ziet zitten. Daarbij is het geloof in een leven na de dood, al dan niet in de vorm van een hemel, de favoriet. In 2012 ziet zo'n 30% van hen dat wel zitten. Bij de kerkleden is dat overigens aanzienlijk hoger, onder de vaste kerkgangers ligt dit percentage op 75.

Door buitenkerkelijken wordt overigens een leven na de dood, veel vaker dan door kerkleden, omschreven (onderzoek in 2006) als bijvoorbeeld 'het voortbestaan van de geest of de ziel' (43%), 'reïncarnatie' (31%) of 'een latere terugkeer op aarde' (21%), en nauwelijks in termen van de klassiek christelijke 'verrijzenis of opstanding' (4%).

Net als vooral de rooms-katholieken en in mindere mate de van huis uit Nederlands hervormden blijkt men in buitenkerkelijke kring beduidend minder gecharmeerd van de sombere kanten van de religie, zoals het bestaan van een hel of duivel. Het geloof in religieuze wonderen steeg (tussen 1991 en 2002) opvallend in buitenkerkelijke kring. Binnen deze kring ligt dit percentage onder ex-kerkleden duidelijk hoger dan onder de rest, hoewel ook bij degenen die nooit tot een kerk hebben behoord omvangrijke minderheden zichzelf als religieus of spiritueel zien, in een God of hogere macht geloven of in een leven na de dood. Maar ook van de Nederlanders die niet godsdienstig zijn opgevoed gelooft toch een derde deel in ten minste één van de klassieke christelijke leerstellingen.

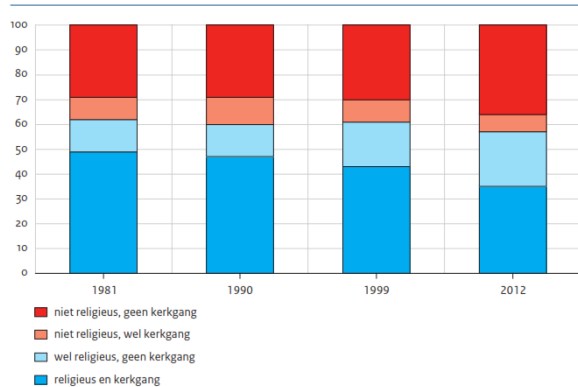
En kerkelijk is niet altijd gelovig.

Het spiegelbeeld van religieus geïnteresseerde buitenkerkelijken vormen niet gelovige of maar beperkt gelovige kerkleden. Ruwweg een kwart van de (nominale) kerkleden ziet geen enkele van de klassieke leerstellingen nog zitten. We treffen de ongelovigen overigens vaker onder de katholieken dan onder de protestanten aan. Alleen als het de kant opgaat van magische praktijken: kaarsjes branden, heilige plekken of paraculturele thema's als helderziendheid, spiritisme, talismannen en astrologie is de ontvankelijkheid groter bij katholieken.

Relatie tussen religie/geloof en kerkgang in de tijd.

Dat er geen een-op-een relatie is tussen religie (in de betekenis van geloof) en kerkgang kwam al diverse malen aan de orde. Het is wel interessant om dit ook

Figuur 3.2
Kerkgang in combinatie met het zichzelf als religieus beschouwen, 1981-2012 (procenten)

Bron: ESS (EVS '81-'99); ESS (EVS '12 en '13)

eens in de tijd uit te zetten. In de nevenstaande grafiek is dat gebeurd. De blauwe vakken geven daar de percentages aan die zich als religieus beschouwen, de rode de niet-religieuzen. Van de rode (niet-religieuzen) gaat het lichtrode deel toch naar de kerk. Van het blauwe (religieuze) deel gaat het lichtblauwe deel toch *niet* naar de kerk. Het totaal van de lichtgekleurde vakken, te interpreteren als de discrepantie tussen religie en kerkgang, neemt toe in de loop der tijd van pakweg 20 naar 30%. Te zien is dat de verhouding wel/niet religieus (blauw/rood) weinig verschuift in de tijd. Een forse daling ondergaat het donkerblauwe vak, dus het aantal religieuzen dat naar de kerk blijft gaan. Het percentage religieuze personen dat niet naar de kerk gaat (lichtblauw) is daarentegen fors gegroeid.

6. Maatschappelijke betekenis van kerken

Ontwikkelingen.

Uit kerkstatistieken komt een gestage inkrimping naar voren: qua ledental, qua kerkgang, gelet op de deelname aan kerkelijke rituelen, op het aantal kerkgebouwen en kerkelijke gemeenschappen, wat betreft de rekrutering van ambtsdragers en professionals. Ter illustratie: in de PKN gaat naar verwachting 20%-25% van de 4800 kosters, organisten en andere medewerkers tot 2017 met pensioen.

Wat de rooms-katholieke kerk betreft is er een andere visie op de plaats van de priester ontstaan, hiërarchische verschillen tussen geestelijken en gelovigen boeten in de praktijk aan betekenis in. In de laatste 10 jaar is het aantal (reguliere) priesters gehalveerd! De prognoses laten zien dat aan de vergrijzing van het priesterbestand voorlopig nog geen einde komt. Het aantal pastoraal werkers is sinds halverwege de jaren zeventig vervijfvoudigd en 40% daarvan is vrouw. Het aantal actieve vrijwilligers per parochie/kerk nam overigens toe, mede veroorzaakt door de daling van het aantal parochies/kerken.

Nutsbedrijf.

Voor een groot en gestaag groeiend deel van de bevolking fungeren kerken als een soort openbare nutsbedrijven: niet bedoeld om je activiteiten er voortdurend op af te stemmen, maar om er gebruik van te maken als dat nodig is, bij biografische overgangsmomenten bijvoorbeeld, nationale gebeurtenissen of collectieve rouwverwerking. In Nederland worden de kerken door steeds kleinere minderheden in stand gehouden ten behoeve van velen. Zoiets als bij ziekenhuizen: goed dat ze er zijn, maar je moet er zo weinig mogelijk zien te belanden.

Moreel kompas.

Houvast bij maatschappelijke problemen

Tabel 2.9

Opvattingen over moraliteit, naar geloof en kerkelijke achtergrond, 1985-2010 (in procenten)

	onzekerheid door pluriformiteit ^a			onzekerheid door veranderingen ^b		
	1985	1996	2010	1985	1996	2010
allen	46	40	50	35	33	40
van huis uit buitenkerkelijk	46	37	45	37	32	36
ex-kerklid	40	38	47	27	28	35
nominaal kerklid	50	47	57	38	42	50
kerks kerklid	52	46	58	36	33	50
geen kerklid	44	37	46	33	30	35
rooms-katholiek	51	46	62	26	41	58
Nederlands hervormd	52	42		41	36	
gereformeerd	44	39		28	26	
Protestantse Kerk in Nederland			57			49

a Onderschrift in grote lijnen of volkomen: 'Er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent.'

b Onderschrift in grote lijnen of volkomen: 'Alles verandert heden ten dage zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en slecht is.'

Bron: SCP (c.v.'85-'10)

Vertrouwen in de kerk.

Wat betreft de mate waarin men vertrouwen heeft in de kerken en godsdienstige organisaties komt uit ander onderzoek een dramatische terugval tussen 2007 en 2010 naar voren: het percentage dat 'eerder wel dan geen vertrouwen' in de kerken had tuimelde van 46% naar 35%. Vergeleken met het vertrouwen in bijvoorbeeld de pers, de politie, het leger of ons rechtssysteem was het vertrouwen in de kerken al veel geringer, maar nog niet eerder zo laag als in 2010. De media-aandacht voor seksueel misbruik in de katholieke kerk zal bij het snelle verval zeker een rol hebben gespeeld (waarbij in de publieke meningsvorming kerken doorgaans over een kam worden geschoren).

In nevenstaande tabel is te zien hoe het vertrouwen bij de buitenkerkelijken uiterst gering is. Bij de kerkleden is een lichte daling te constateren. Het overall beeld is echter ook hier dat het vertrouwen in snel tempo afneemt, vooral de laatste jaren.

Geestelijke bijstand.

Dit teruglopend vertrouwen komt deels ook tot uiting in de antwoorden op de vraag naar wie men zou toegaan bij een gewetensprobleem. In 50 jaar tijd is het aantal dat een geestelijk verzorger raadpleegt drastisch gedaald. Uiteraard wordt dit deels veroorzaakt door het sterk teruggelopen aantal kerkgangers. Ook de rol van de arts neemt overigens af. Steeds meer wendt men zich tot een vriend(in). Deze ontwikkeling heeft vooral plaatsgevonden in de eerste helft van deze 50 jaar, en lijkt de laatste jaren tot stilstand te zijn gekomen.

Tabel 2.6

Naar wie men gaat voor raad of steun bij een gewetensprobleem, 1966-2006 (in procenten)^a

	1966	1979	1996	2006
dominee, pastor of andere geestelijke	35	18	9	10
vriend of vriendin	22	38	62	65
arts	14	20	11	9
iemand anders of geen opgave	29	24	18	16
totaal	100	100	100	100

a De vraag was: 'Stel dat u met een gewetensprobleem zit en u kunt daar thuis niet over praten, maar u wilt toch van iemand steun of raad hebben, tot wie zou u zich dan wenden?'

Bron: GIN '66-'06

lijken kerken nauwelijks (meer) te geven. Sterker nog. Morele onzekerheid door de grote verscheidenheid van normen vandaag de dag en door het snelle tempo waarin zij veranderen, treffen we beide duidelijk vaker aan bij kerkleden dan bij buitenkerkelijken en eveneens vaker bij gelovigen dan bij atheïsten of agnosten (gereformeerden vormen daar overigens een uitzondering op). Er is bovendien een ontwikkeling in de tijd waar te nemen. De nevenstaande tabel laat dit zien. Waar bij de niet-kerkleden een tamelijk constant patroon optreedt, neemt de onzekerheid bij kerkleden, met name bij katholieken fors toe.

Tabel 2.7

Vertrouwen in kerken en religieuze organisaties, 1991-2010 (in procenten)

	onbeperkt tot veel vertrouwen						zeer weinig tot helemaal geen vertrouwen					
	1991	1998	2004	2006	2008	2010	1991	1998	2004	2006	2008	2010
allen	20	24	20	18	15	12	41	38	37	45	49	58
onder wie:												
rooms-katholiek	25	31	25	28	24	15	17	19	21	24	21	25
Nederlands hervormd	43	54	42				11	9	8			
gereformeerd	61	66	57				5	6	5			
Protestantse Kerk in Nederland				51	45	41				7	11	11
geen kerklid	5	5	8	6	4	3	65	59	53	64	67	76
buitenkerkelijk van huis uit	4	5	4	4	3	1	71	66	62	74	75	83
ex-kerklid	5	6	10	7	4	4	63	55	46	58	62	71
nominaal lid	21	27	22	22	22	13	23	24	25	28	24	28
kerks lid	46	59	49	52	45	45	7	4	6	7	9	11

Bron: SCP (c.v.'91-'10)

Vrijwilligerswerk.

Dat kerken een belangrijke bron van de maatschappelijke inzet van burgers vormen is een internationaal gegeven. Het geldt ook voor ons land. Zoals de nevenstaande tabel laat zien, bedraagt het percentage vrijwilligers onder de regelmatige kerkgangers door de jaren heen meer dan het tweevoudige van dat onder de buitenkerkelijken en mensen die nooit een kerk bezoeken. Het loopt op naarmate men meer frequent de kerk bezoekt. En kerkgangers zijn niet alleen oververtegenwoordigd bij godsdienstig gericht vrijwilligerswerk, maar ook bij seculier vrijwilligerswerk dat niet gerelateerd is aan een kerkelijke gemeenschap.

Tabel 2.10

Deelname aan vrijwilligerswerk naar kerkelijkheidstype en naar kerkgang, 2008, 2010 en 2012 (in procenten)

	2008	2010	2012
allen	28	28	30
van huis uit buitenkerkelijk	22	22	24
ex-kerk	25	25	26
nominaal kerk	23	29	31
kerks kerk	49	45	50
gaat nooit naar de kerk	21	21	25
gaat een keer per maand of minder	30	36	32
gaat minstens eens per twee weken	49	46	52

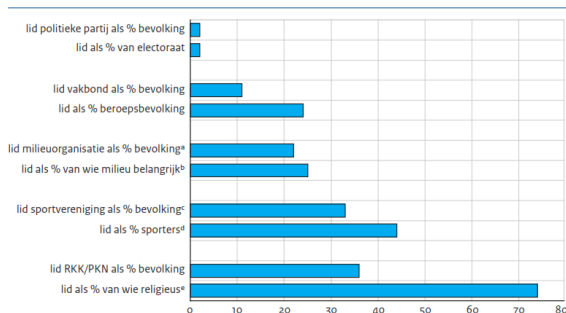
Bron: SCP (cv'08-'12)

Ontmoetingsplek van gelijkgestemden.

Ondanks de grote terugloop in de achterliggende jaren vormen de kerken nog altijd belangrijke sociale gemeenschappen en is de plaatselijke gemeente of parochie ook in het hedendaagse Nederland een van de belangrijkste plekken om elkaar regelmatig te ontmoeten en gemotiveerd te worden voor maatschappelijke participatie.

Figuur 2.1

Bindingskracht van de kerken vergeleken met die van vier andere maatschappelijke organisaties, 2010 (in procenten)

(2007/2010) laat zien, is de kerk nog steeds de meest succesvolle. De bindingskracht van de kerken, ook in deze tijd, moet dus niet onderschat worden.

Ontwikkeling van de vrijzinnigheid.

Vergeleken met halverwege de jaren zestig zijn kerkleden zich onafhankelijker gaan opstellen. In 1966 vond de helft van hen dat men zich aan alle regels van zijn kerk heeft te houden, in de jaren zeventig gold dit nog maar voor drie op de tien, in de jaren tachtig en negentig voor slechts twee op de tien kerkleden. Na 2002 treedt er een verrassende ommekeer op. De vrijzinnigheid lijkt nogal plotseling af te nemen. In 2004 en 2006 (laatste peiljaar) betoonde een derde zich zonder voorbehoud gezagsgetrouw. In zowel katholieke als protestantse kringen nam de eerbiediging van kerkelijke regels toe. Uiteraard speelt hier, net als bij eerder genoemde ontwikkelingen, de uittrekking van kerkverlaters een rol. Het wordt wel eens het 'harde kern effect' genoemd. Omdat de mate van uitstroom niet hetzelfde patroon vertoont als deze toename van gezagsgetrouwheid, is er vermoedelijk toch meer aan de hand. Verderop (bij de jeugdigen) wordt hier dieper op ingegaan.

Tabel 2.8

De mate waarin men zich aan de regels van zijn kerk moet houden, mening onder kerkleden, mening naar kerkelijke betrokkenheid en mening naar kerkrichting, 1966-2006 (in procenten)

	1966	1971	1975	1980	1986	1991	1996	2002	2004	2006
aan alle regels houden	51	28	30	19	22	18	21	18	32	34
hangt ervan af	20	33	33	33	33	30	26	40	23	20
niet aan alle regels houden	29	38	37	48	45	52	52	42	45	46
aan regels houden:										
nominaal lid	.	.	14	10	9	9	10	7	19	21
kerks lid	.	.	38	25	27	22	25	26	41	45
rooms-katholiek	49	.	25	15	17	11	11	9	18	19
Nederlands hervormd	41	.	29	17	21	15	20	25		
gereformeerd	66	.	39	32	29	31	28	30		
Protestantse Kerk in Nederland									38	40

. = gegevens ontbreken.

Bron: GIN '66; SCP (Progressiviteit en Conservatisme, 1970); SCP (cv '75-'06)

7. De ontwikkelingen bekeken naar leeftijd

Algemeen beeld van lidmaatschap en kerkbezoek.

De onderstaande tabel geeft compact weer hoe het verloop aan kerkbezoek en kerkbinding is gegaan in de periode van 1985-2012 naar leeftijd. Het aantal nominale leden is teruggedaan van 21 naar 14%, het aantal kerkgangers van 27 naar 17%. Binnen alle leeftijdsgroepen is deze terugloop te zien, als we naar deze hele periode kijken.

Tabel 2.15

Kerkelijkheidstype naar leeftijdsgroep, 1985-2012 (in procenten)

	van huis uit buitenkerkelijk			ex-kerk lid			nominale lid			kerk lid		
	1985	1995	2012	1985	1995	2012	1985	1995	2012	1985	1995	2012
allen	27	28	31	25	33	38	21	18	14	27	21	17
17-24 jaar	43	42	52	22	40	27	18	8	8	18	10	14
25-34 jaar	25	39	45	34	36	34	23	16	9	18	9	12
35-44 jaar	26	26	39	29	40	37	20	18	13	25	16	11
45-54 jaar	22	23	28	22	35	47	22	21	12	34	21	13
55-64 jaar	24	20	22	18	26	46	21	18	17	37	35	15
65-74 jaar	21	22	20	15	18	38	20	20	17	44	41	25
≥ 75 jaar	24	24	12	15	27		24	24		37	37	

Bron: SCP (cv'85, '95, '12)

Het beeld wordt wat anders als we de periode splitsen. We zien dan dat in de laatste jaren (sinds 1995) deze terugloop stopt, en zelfs soms in een toename verandert voor sommige leeftijdsgroepen. Kijkend naar de kerkgangers zien we dat binnen de groep tot 35 jaar er een groei-

ende belangstelling is ontstaan voor kerkbezoek. Omdat bij de oudere leeftijdsgroepen de terugloop gestaag doorgaat, blijft het totaalbeeld van teruglopend kerkbezoek behouden, maar aanzienlijk minder snel dan voorheen.

Godsdienstige opvoeding.

Het proces van kerkverlating heeft uiteraard consequenties voor de mate waarin kinderen godsdienstig worden opgevoed. In de loop der jaren is onderzocht welk percentage per leeftijdsgroep aangeeft een godsdienstige opvoeding te hebben gehad. In de nevenstaande tabel is dit in getallen weergegeven. Waren er in het wat verdere verleden vooral verschillen te constateren tussen enerzijds jeugd en anderzijds ouders en grootouders, meer recent ontstaat het beeld dat de scheidslijn van het verschil ligt tussen enerzijds jeugd en ouders en anderzijds grootouders.

Tabel 2.13

Personen die aangeven godsdienstig te zijn opgevoed, naar leeftijdsgroep, 1971-2012 (in procenten)

	1971	1981	1991	2004	2012
17-24 jaar	76	64	59	55	48
25-34 jaar	76	75	65	55	54
35-44 jaar	78	78	80	67	61
45-54 jaar	78	80	81	74	71
55-64 jaar	83	81	77	75	77
≥ 65 jaar	85	77	82	80	81

Bron: SCP (cv'71-'12)

Kerkgang en lidmaatschap.

Het is ook interessant om te zien in hoeverre de mate waarin een kerklid ook daadwerkelijk een kerk bezoekt verandert in de tijd. Ook dit is af te leiden uit de onderzoeksgegevens, en in nevenstaande tabel is dat op een rij gezet. Het linkerdeel is met name interessant, daar hieruit valt af te leiden hoe de situatie binnen de kerken is. Na een gestage teruggang is het kerkbezoek, in alle leeftijdsgroepen tot 65 jaar, rond 2000 zo'n beetje op een minimum aangeland van 20-30%.

Hierna lopen de gegevens van de kerkgang verrassenderwijs weer een beetje op voor de groep tot 55 jaar. Met als koploper de jongste leeftijdsgroep (17-24), waar een forse opleving is te constateren. Zoals al diverse malen in het

Tabel 2.14

Kerkleden en personen onder de hele bevolking die minimaal een keer per week ter kerke gaan, naar leeftijdsgroep, 1971-2012 (in procenten)

	kerkleden					hele bevolking		
	1971	1980	1991	2000	2012	1991	2000	2012
allen	56	39	34	28	32	15	10	10
17-24 jaar	52	37	25	24	42	7	7	10
25-34 jaar	48	19	27	22	39	9	5	9
35-44 jaar	57	32	23	22	29	10	7	7
45-54 jaar	57	49	32	23	29	18	9	8
55-64 jaar	64	55	37	28	23	22	13	8
≥ 65 jaar	63	53	51	42	36	30	23	18

Bron: SCP (cv'71-'12)

rapport is opgemerkt, zal het zgn. harde kern effect hierin een grote rol spelen, maar dit kan niet de enige oorzaak zijn. Zoals te zien in de tabel neemt het ook toe gerelateerd aan de hele bevolking. Bovendien is niet direct aannemelijk dat dit harde kern effect voor de jongste leeftijdsgroep extremer zou zijn dan voor de oudere groepen.

Steun voor kerkelijke leerstellingen.

Zagen we hiervoor al dat de steun aan christelijke leerstellingen in het algemeen aan het afbrokkelen is, het is interessant om dit eens per leeftijdsgroep te bekijken. Het rapport bevat een grafiek waarin het antwoord is vervat op de vraag in hoever-

re men geloof heeft in alle (vijf) christelijke leerstellingen. Zoals te zien is dit voor alle kerkleden redelijk stabiel in de loop der tijd rond de 20%. Alleen de laatste jaren neemt het wat toe, tot even boven de 25%.

Voor de jongste groep is dit tot 1994 ongeveer hetzelfde, maar daarna treedt er een verandering op. Het percentage loopt snel op, tot bijna 50% in 2010!

De conclusie lijkt gewettigd (en wordt in het rapport ook getrokken), dat er sprake is van een toenemende 'orthodoxie' onder de jongste groep kerkgangers.

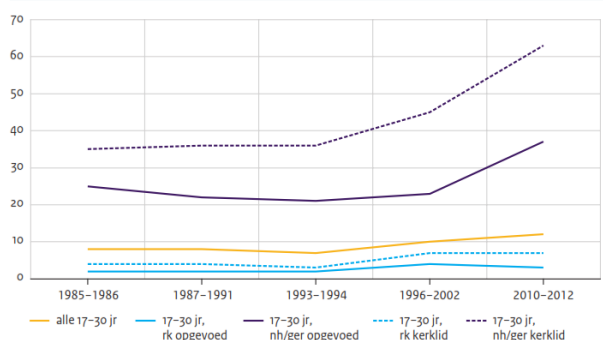
Diverse commentaren op het rapport hebben er overigens op gewezen dat je dit zo niet zou mogen formuleren. Volgens ervaringsdeskundigen is de wijze waarop jongeren met deze leerstellingen omgaan, en ze interpreteren, een andere dan die van de ouderen, zodat je deze vergelijking niet zou kunnen maken.

De getallen veranderen daar natuurlijk niet door...

Verschillen tussen de grote kerken.

Een relevante vraag is uiteraard of de bovenstaande ontwikkeling voor beide grote kerken geldt. Dit is door de onderzoekers in beeld gebracht door middel van de nevenstaande grafische weergave.

Figuur 3.6
Onderscheiding van alle vijf de leerstellingen^a, naar opvoeding, kerklidmaatschap en leeftijdsgroep, 1985-2012 (in procenten)

a Te weten: de Bijbel is het woord van God, er is een leven na de dood, de duivel bestaat, er bestaat een hemel, een hel.

Bron: SCP (cv '85-'12)

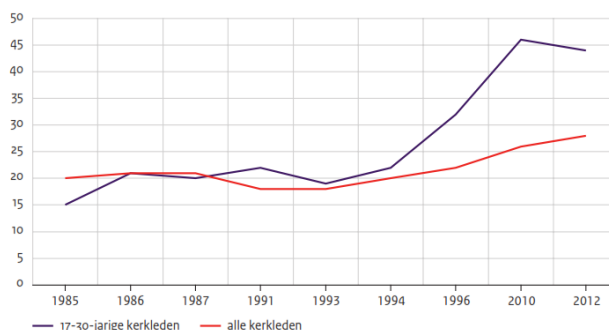
ten ligt dit percentage bij jongeren dan ook weer hoger dan bij ouderen.

Geloof in God onder jongere kerkgangers.

Het zal niet verbazen dat naast het onderschrijven van de kerkelijke leerstellingen ook het geloof in God onder jongere kerkgangers groeiende is. Dit is in het rapport ook onderzocht, en in de nevenstaande grafiek is dit in beeld gebracht.

De paarse lijn laat zien dat deze groei sinds 2000 inderdaad optreedt. Dit is des te meer opvallend omdat voor alle kerkleden (de rode lijn) dit effect niet of nauwelijks optreedt. Ook voor jongeren buiten de kerk (de gele lijn) is hiervan geen sprake.

Figuur 3.4
Geloof in alle vijf de geloofsopvattingen^a, alle kerkleden en 17-30-jarige kerkleden, 1985-2012 (in procenten)

a Te weten: de Bijbel is het woord van God, er is een leven na de dood, de duivel bestaat, er bestaat een hemel, een hel.

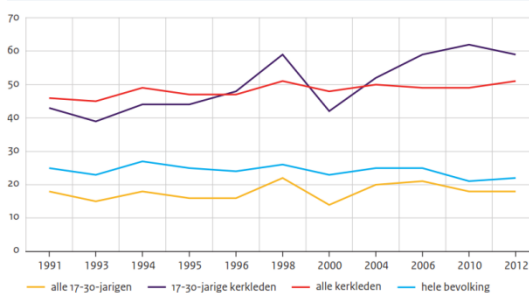
Bron: SCP (cv '85-'12)

Hierbij is zowel gekeken naar de kerk waarin de betreffende jongere is opgevoed, als naar de kerk waar hij deel van uitmaakt.

Uit de lichtblauwe lijnen valt op te maken dat het effect niet optreedt bij katholieke jongeren, maar volledig toegeschreven moet worden aan de PKN-jeugd.

Dit beeld komt ook tot uiting als verder wordt doorgevraagd naar bijvoorbeeld de waarde van het geloof in het persoonlijk leven. Ook ziet vrijwel geen enkele katholieke jongere het geloof als belangrijk in het eigen leven, tegen 20-30% van de protestantse jeugd. Binnen de groep protestanten ligt dit percentage bij jongeren dan ook weer hoger dan bij ouderen.

Figuur 3.3
Personen die zonder meer in God geloven, 1991-2012 (in procenten)

Bron: SCP (cv '91-'12)

Mogelijke verklaringen van de toegenomen gelovigheid onder jonge kerkleden.

Het rapport geeft hierover geen uitsluitsel, maar noemt wel een aantal mogelijke verklaringen. Al op verschillende plekken hierboven is het 'harde kern effect' genoemd. Dit houdt ongeveer in dat door het vertrekken van vrijzinnige jongeren het percentage niet-vrijzinnigen toeneemt. Een logische verklaring, maar gezien het feit dat de uitstroom van jongeren niet zo synchroon loopt met de ontwikkeling van de gelovigheid, lijkt dit niet de enige uitleg.

Het rapport (blz. 88 e.v.) noemt er nog enkele. Hieronder worden de verklaringen schematisch weergegeven, met enkele kanttekeningen.

Tabel 3.9

Verklaringen voor de godsdienstige revitalisering onder de kerkelijke jeugd

aanname	verondersteld effect	maar...
kerkverlating door vrijzinnigen onzekerheid onder jongeren	harde kern blijft over kerk geeft geborgenheid, identiteit, moreel kompas	timing klopt niet waarom meer bij kerkjeugd? En: kerkse jeugd is wel maatschappelijk gericht
veranderingen in godsdienstige socialisatie (meer wederkerig, meer egalitair, minder dogmatisch)	meer ruimte voor leefwereld en behoeftes jeugd	niet overschatten (o.a. panelonderzoek)
negatieve reacties omgeving	reactieve identificatie	lijkt overdreven bij protestantse en room-katholieke jeugd (onder moslims vnl. bij vluchtelingen)
invloed charismatische, evangelische stromingen in kerken	eigentijdse vormgeving en gerichtheid op persoonlijke ervaring trekt jeugd	vooralsnog te weinig 'massa' (8% in PKN)

Bron: SCP

Met zekerheid valt er op dit moment niet vast te stellen welke oorzaken de belangrijkste zijn.

8. Spiritueel of religieus

Begrip en verwarring.

Ik gaf het al eerder aan: de interpretatie van de onderzoeksuitkomsten wordt sterk bemoeilijkt door het gebruik van slecht gedefinieerde begrippen als God, geloof, religie en spiritualiteit. In sommige onderzoeken wordt dit enigszins gedetailleerd benoemd, in andere wordt het in het midden gelaten. Met name in dit laatste geval relateert het de onderzoeksresultaten, en maakt de vergelijking tussen onderzoeken ook lastig. Hier en daar is wel een poging gewaagd om ze uiteen te rafelen, en dit leidt tot meer inzicht in de situatie. Omdat we ook als genootschap hiermee worstelen, terwijl het voor de mogelijke raakvlakken met onze ontwikkeling zeer relevant is hoe je bijvoorbeeld het begrip religiositeit definieert, ga ik er in dit hoofdstukje nog even extra op in.

Spiritualiteit.

De mening dat je de zin van het leven moet vinden in je unieke innerlijke ervaring en het ontwikkelen van je eigen vermogens is wijdverbreid. In de tabel ziet u hoe men antwoordt als er vragen in die richting worden voorgelegd. Bijna negen op de

tien Nederlanders is het daarmee op zijn minst enigszins, meer dan vier op de tien zelfs in hoge mate eens. Sinds de jaren 90 is hiervoor de term 'spiritueel' in zwang geraakt. Momenteel blijken evenveel Nederlanders zich als een spiritueel mens te zien als zich als een religieus mens te beschouwen (ruim 40%). Deze twee kwalificaties vallen zeker niet samen, maar sluiten elkaar ook niet uit. Er zijn tevens verschillen in interpretatie. Regelmatige kerkgangers, die zichzelf zien als 'beslist een spiritueel mens', zijn bijvoorbeeld veel minder dan seculiere spirituelen geneigd om de zin van het leven te zoeken in het eigen innerlijk en de ontwikkeling van de eigen vermogens.

Tabel 4.2

Vragen die hier centraal staan, met antwoordcategorieën per meetjaar, 2008-2012 (in procenten)

vraag	antwoordmogelijkheden	2008	2010	2012
De zin van het leven zul je moeten vinden in je unieke innerlijke ervaring en de ontwikkeling van je eigen vermogens.	1 sterk mee eens	42	.	43
	2 enigszins mee eens	45	.	45
	3 niet mee eens, niet mee oneens	8	.	7
	4 enigszins mee oneens	3	.	3
	5 sterk mee oneens	2	.	2
In welke mate zou u zichzelf een religieus mens noemen?	1 beslist wel religieus	.	19	19
	2 enigszins religieus	.	29	28
	3 nauwelijks religieus	.	22	24
	4 beslist niet religieus	.	30	29
Ongeacht of u zichzelf als religieus beschouwt of niet, hoe spiritueel zou u zeggen dat u bent?	1 beslist wel spiritueel	.	13	12
	2 enigszins spiritueel	.	28	31
	3 nauwelijks spiritueel	.	25	25
	4 beslist niet spiritueel	.	24	32

. = gegevens ontbreken.

Bron: SCP (cv'08,'10,'12)

Een citaat uit het rapport (blz. 100): *bij spiritualiteit ligt de nadruk sterker op innerlijke ervaringen en minder op dogma's, rituelen, handelingen; sterker op zelfontdekking en persoonlijke groei, het zich ontwikkelen tot een rijkere persoonlijkheid dan op de band met instituties; sterker op een humanistische component; sterker op een oriëntatie op uiteenlopende stromingen tegelijk dan op een exclusieve keuze voor één.*

Tabel 4.3

Opvattingen van de vier religieus/spirituele typen, 2012 (in procenten)

	noch religieus, noch spiritueel (39%)	wel religieus, niet spiritueel (20%)	niet religieus, wel spiritueel (16%)	zowel religieus als spiritueel (27%)	allen
zin van het leven in innerlijke ervaring en ontwikkeling unieke eigen vermogens					
eens	87	85	94	87	88
sterk mee eens	37	37	56	47	45
niet eens, niet oneens	9	6	4	6	7
(enigszins of sterk) oneens	4	9	2	6	5
totaal	100	100	100	100	100

Bron: SCP (cv'12)

mensen die zichzelf niet als religieus maar wel als spiritueel typeren. Het nevenstaande overzichtje laat dit zien.

Zin van het leven.

Ik eindig dit hoofdstukje met een interessante bespiegeling van het SCP (blz.119): *De opvatting dat de zin van het leven ligt in het ontwikkelen van je eigen ervaring is dermate breed verspreid onder de huidige Nederlanders dat daarover nauwelijks van mening wordt verschild. Terwijl bijna 90% van hen het op zijn minst gedeeltelijk daarmee eens is, betonen de overtuigde gelovigen in God (79% eens), orthodoxe gelovigen (70% eens) en regelmatige kerkgangers (75% eens) zich wat terughoudender, al onderschrijft ook in deze kringen dus een ruime meerderheid in elk geval ten dele de stelling. Bedacht moet worden dat het een visie betreft die wel erg ver af staat van die van een Paulus, een Augustinus, Luther of Calvijn.*

9. Een belangrijke ontwikkeling: de opkomst van migrantenreligies, christelijk en niet-christelijk

In het rapport wordt ook nog aandacht besteed aan de invloed van migratie op de ontwikkelingen in Nederland. Daarbij gaat het dan zowel om ontwikkelingen binnen de christelijke kerk als binnen andere godsdiensten, met name de Islam.

Christenen.

Naast bijvoorbeeld moslims, hindoes en boeddhisten zijn er ook veel christenmigranten in ons land. Over het exacte aantal bestaat grote onduidelijkheid, veel schattingen cirkelen rond de 800.000. Voor zover er onderzoek naar is gedaan, komt het beeld van een grote vitaliteit naar voren en van een bonte verscheiden-

heid: naar taal, cultuur, etnische achtergrond, theologie, organisatiestructuur, aantrekkingskracht. De gemeentes en voorgangers lijken in allerlei opzichten een belangrijke rol te spelen bij de integratie van de groepen in de Nederlandse samenleving.

Migrantenkerken bieden een ontmoetingsplaats met geestverwanten in een land dat vaak nog onvertrouwd is en zij verlenen geestelijke hulp of begeleiding bij ingrijpende gebeurtenissen (zoals geboorte, huwelijk, rouwverwerking, ontslag, relatieproblemen, psychosociale problemen). Elke zondag vinden momenteel in Nederland kerkdiensten plaats in meer dan zeventig talen. Om hoeveel mensen het precies gaat, is niet bekend. Het aantal regelmatige kerkgangers onder de christenmigranten wordt geschat op 100.000 à 200.000. In Amsterdam alleen al gaan op een doorsnee zondag ongeveer tien keer zo veel mensen naar een van de migrantendiensten (24.000) als naar een PKN-kerk (amper 2500). Ander onderzoek wijst uit dat een op de vier Amsterdamse katholieke kerkgangers een allochtone kerkgemeenschap opzoekt.

De schattingen van het aantal religieuze gemeenschappen en migrantenkerken lopen uiteen van minimaal 930 tot ruim 1200 en er komen nog steeds nieuwe gemeentes bij. De sterkste groei lijkt te bestaan bij de gemeenschappen, meestal van het type Pinkstergemeente, rond een charismatische voorganger. Of het om passanten op de godsdienstige markt gaat, die op den duur zullen verdwijnen, bijvoorbeeld omdat ze opgaan in autochtone kerken of omdat de secularisatie ook de migrantenkerken in haar greep krijgt, zal de toekomst moeten uitwijzen. Momenteel lijkt het daar nog niet op.

Islam.

Over moslims zijn aanzienlijk meer landelijke gegevens beschikbaar dan over de christelijke migranten. Tot 2004 nam het aantal moslims hier te lande voortdurend toe, daarna trad een lichte daling op. Momenteel gaat het om 825.000 mensen, bijna 5% van de bevolking. Daarmee is de islam na het christendom de grootste religie in ons land (het aantal geregistreerde christenen is 6,9 miljoen).

Onder de tweede generatie allochtonen nam het moskeebezoek (sinds 2004) toe en bleef in hoge mate sprake van een sterk religieus getinte zelftypering. Een duidelijk verschil met de Nederlandse jeugd als geheel, maar veel minder met de jongste generatie autochtonen die zich nog wel als een kerklid beschouwt.

10. Slotbeschouwing

Het rapport sluit af met een aantal beschouwingen, die niet alle zijn af te leiden uit gepresenteerde onderzoeksresultaten. Enkele ervan zijn niettemin belangwekkend genoeg om hier weer te geven.

- De hoofdvraag die in de inleiding van het rapport wordt opgeworpen luidt: hebben de ontkerkelijking en afbrokkeling van het traditionele christelijke geloof zich verder doorgezet? Daarop kan alleen maar bevestigend worden geantwoord.
- Staan zowel de Nederlandse bevolking als de Nederlandse jeugd als geheel steeds onverschilliger tegenover de christelijke traditie en het kerkelijk leven, voor de jeugd binnen de kerken geldt het omgekeerde.
- Het kerkelijk landschap is versplinterd: steeds minder Nederlanders zijn verdeeld geraakt over steeds meer kerken, die bovendien steeds rechtzinniger in de leer zijn omdat vooral de meer vrijzinnige stromingen te kampen hebben gehad met ledenverlies. Zoals gezegd: de Nederlandse kerken werden kleiner en fijner.

- De ontwikkelingen van de afgelopen 50 jaar geven de indruk dat de grote kerkelijke stromingen binnen afzienbare tijd gereduceerd zullen zijn tot kleine, marginale groepen gelovigen en dat hun gebouwen in het gunstigste geval nog slechts figureren op de monumentenlijst.
- Voor wat betreft de alternatieve spiritualiteit die vorm krijgt buiten kerkelijke gemeenschappen acht men de kans gering dat hieruit een even krachtig, samenhangend en gezamenlijk gedeeld geloofssysteem zal ontstaan als de kerken vele eeuwen lang hebben belichaamd.
- De evangelische en charismatische stromingen op het (conservatieve) christelijke erf zullen het tij evenmin kunnen keren. Zij ontstijgen zelden de status van subculturen, voornamelijk gericht op de eigen, besloten gemeenschap, en ook de jeugd in deze milieus zal op den duur haar religieuze belangstelling gaan verliezen.
- Vooralsnog lijkt geloof duurzamer dan kerkbinding. Van degenen die niet regelmatig ter kerke gaan, geloofde halverwege de jaren zestig 28% in een God of hogere macht. Veertig jaar later was dit gestegen naar 44%.
- Wel lijkt het aannemelijk dat geloof zonder traditionele institutionele inbedding 'vrij-zwevender' wordt en minder orthodoxe trekken zal gaan vertonen. De geloofsinhoud zal abstracter, algemener, misschien vager van karakter worden. Meer heterogeen ook, waarbij meer geput zal worden uit uiteenlopende (niet per se christelijke) bronnen. Het gegeven dat er vandaag de dag in Nederland meer 'ietsisten' zijn dan gelovigen in de Bijbelse God wijst in deze richting.
- Tussen 1975 en 1985 werd in de enquête Culturele veranderingen in Nederland enkele keren de vraag gesteld of iemand een gelovig mens kan zijn zonder ooit naar de kerk te gaan. Vrijwel iedereen in ons land bleek dit te beamen (92%-95%) en dat gold voor jong en oud, voor kerkleden en buitenkerkelijken. Hoewel gereformeerde gelovigen en wekelijkse kerkgangers zich wat terughoudender betoonden, onderschreef ook van hen meer dan 80% de stelling.
- Altruïsme en bekommernis voor de medemens (of met een Bijbelse term: naastenliefde) vormt een kernelement in alle grote religieuze tradities. Als een algemene waarde is het in die tradities aanwezig, maar er is veel onderzoek dat erop wijst dat dit normatieve appel op de gelovige pas werkelijk effect heeft op daadwerkelijke inzet ten behoeve van anderen, als het met regelmaat bevestigd en gekanaliseerd wordt via actieve deelname in een religieuze gemeenschap.
- Religieus kapitaal gaat gepaard met sociaal kapitaal. Wekelijkse kerkgangers doen meer dan tweemaal zo vaak vrijwilligerswerk als mensen die nooit ter kerke gaan, ze zijn meer dan anderhalf keer zo vaak actief in de informele hulpverlening en hebben zich significant vaker ooit samen met anderen ingespannen voor een kwestie van internationaal, nationaal of gemeentelijk belang (bv. vrede, armoede, de buurt). Met de afbrokkeling van het kerkelijk leven dreigt dus een belangrijk milieu voor de rekrutering en mobilisatie van mensen voor bredere maatschappelijke strevingen te verdwijnen en een bron van sociale inzet op te drogen.
- Slotconclusie van het rapport: Er zijn veel zwevende gelovigen. Er is niet alleen religie en spiritualiteit die zich manifesteert buiten de kerkmuren, er wordt ook anders geloofd: minder in gezamenlijke aanwezigheid en minder volgens vaste patronen. Religie kan in georganiseerde vorm als kerkgemeenschap worden beleefd, maar religie en kerk vallen in het hedendaagse Nederland lang niet altijd samen. Er is ook niet-institutioneel gebonden religieuze belangstelling en niet-kerkelijk georganiseerd geloof. Naast religie binnen verband, is er steeds meer religie buiten verband.

11. In hoeverre zijn de beschreven ontwikkelingen relevant voor Het Apostolisch Genootschap? Een strikt persoonlijke analyse

De bovenstaande tekst is eind 2014 geschreven, mede ten behoeve van het bestuur van het Apostolisch Genootschap. Het is aan het bestuur zelf om te beoordelen in hoeverre deze informatie relevant zou kunnen zijn voor het huidige en toekomstige beleid.

Iedereen kan zich daar zijn eigen oordeel over vormen, maar op nadrukkelijk verzoek van de redactie van de rubriek Verdieping, waarin deze notitie zal worden opgenomen, voeg ik mijn eigen opvattingen in dit laatste hoofdstuk hieraan toe. Het is dus een toevoeging aan de notitie die in november 2014 aan het bestuur is afgegeven.

Ik doe dit met enige aarzeling. Wie mijn eerdere terughoudendheid heeft bespeurd in het trekken van algemene conclusies uit het bovenstaande, zal er niet verbaasd over zijn dat deze terughoudendheid nog sterker is als het gaat om conclusies m.b.t. Het Apostolisch Genootschap (hier verder voor de leesbaarheid aangeduid met ApGen). Toch een poging, niet met de pretentie om hierover het laatste woord te zeggen, maar meer als opstap voor de betrokken lezer om er zelf mee aan de slag te gaan.

- a) Uit allerlei bronnen blijkt dat het aantal personen dat zich aangesproken voelt door de traditionele boodschap van de christelijke kerken de achterliggende 50 jaar sterk is afgenomen, een ontwikkeling die in een groot deel van Europa gaande is. Geen verrassend en nieuw fenomeen. Uit het rapport blijkt echter (bijvoorbeeld tabel 3.3) dat deze ontwikkeling niet sterk doorgezet heeft in de laatste 30 jaar. Het is dus vooral een ontwikkeling van de zestiger en zeventiger jaren. Er zijn zelfs indicaties (zie bijvoorbeeld figuur 3.4) dat onder jongeren de orthodoxie weer aan aantrekkingskracht wint. Wel gaat het om aanzienlijk lagere aantallen dan enkele decennia terug. Over 50 jaar bezien is het aantal vrijzinnigen dus duidelijk toegenomen, voor het ApGen een perspectiefrijke ontwikkeling.
- b) Bij degenen die de kerk trouw blijven is volgens het rapport een tendens te bespeuren naar een orthodoxere benadering van zowel leerstellingen als leefregels (zie bijvoorbeeld tabel 3.6). Ook het geloof in een persoonlijke God is groeiende in (krimpende) kerkelijke kringen (zie tabel 3.5). De vrijzinnigheid binnen de kerken lijkt derhalve af te nemen. Daarmee groeit de inhoudelijke discrepantie tussen kerkelijken en vrijzinnigen. Voor het ApGen, als exponent van vrijzinnigheid, betekent dit dat samenwerking op 'religieus' vlak met de (traditionele) kerken in de toekomst moeilijker en ongeloofwaardiger kan worden.
- c) Door de vaak onduidelijke definities in de vraagstellingen is een grote slag om de arm gerechtvaardigd bij de geconstateerde ontwikkelingen. Dit gezegd hebbende kun je toch nauwelijks om de conclusie heen dat het interpreteren van het woord God als levensmacht, en uitdrukkelijk niet als een 'persoon', door (veel) meer dan de helft van de Nederlandse bevolking wordt onderschreven (zie bijvoorbeeld tabel 3.2). Dit mag voor het ApGen als een grote steun in de rug worden gezien. Deze manier van 'gelooven', die in het ApGen al jaren in woord en daad wordt beleden, lijkt een fors draagvlak in de Nederlandse samenleving te hebben.
- d) De variatie in uitkomsten bij de vragen naar de godsbeleving en het godsgeloof geeft m.i. aan dat het voor velen zeer lastig blijft om dit scherp te verwoorden. Dit geldt voor vrijzinnigen nadrukkelijker dan voor orthodoxen, die immers naar geschreven leerstellingen kunnen verwijzen. Door de inmiddels langjarige traditie van het oefenen in het verwoorden is mijns inziens binnen het ApGen veel ruimte gecreëerd om je met behoud van je eigen geloof thuis

te voelen in een gemeenschap waar uiteenlopend wordt gedacht. Anders gezegd: pluriformiteit, die je kunt constateren in het vrijzinnige deel van de bevolking, is een kenmerk geworden van het ApGen. De constatering dat het godsbegrip binnen het ApGen vaag is, een doorgaans negatief duidende constatering, zou ook best eens een positieve factor kunnen zijn, omdat het ruimte biedt voor individuele nuances.

- e) Een belangrijke conclusie in het rapport, misschien wel de belangrijkste, is dat 'geloven' steeds minder binnen instituties plaatsvindt, en steeds meer individueel. In Nederland is het percentage mensen dat zich wel als religieus beschouwt, maar bewust niet naar een kerk gaat, zelfs nog aanzienlijk groter dan in de rest van Europa (zie bijvoorbeeld figuur 3.2). Deze ontwikkeling werkt niet in het voordeel van het ApGen, waar gemeenschapsbinding van oudsher een dragende factor is. Het is overigens de vraag of deze tendens vooral een gevolg is van het feit dat de instituten geen herkenbare en aansprekende boodschap uitdragen, of vooral van het feit dat individualisering nu eenmaal een tendens van deze tijd is. Mijn indruk is, dat binnen het ApGen de opvatting overheerst dat er (te) weinig instroom is omdat het er niet in slaagt de boodschap voor het voetlicht te brengen. Ik vraag me af of dit een juiste opvatting is, omdat daarmee impliciet wordt uitgegaan van de eerste verklaring. Het rapport neigt volgens mij er meer naar om de tweede verklaring als significant te zien. Dat vrijzinnige groeperingen in Nederland er niet echt in slagen om (grote) gemeenschappen te vormen, ondanks de grote omvang van de groep vrijzinnigen, moge dit illustreren.
- f) Ik sluit af met een strikt persoonlijke verzuchting van een in het duister tastende vrijzinnige jongen. De toenemende aanhang van orthodoxe en/of belevingsgerichte kerken, met name onder jongeren, is onmiskenbaar (zie bijvoorbeeld hoofdstuk 9). Hoewel het in procenten niet om grote aantallen gaat, is het gerekend in personen indrukwekkend. Het roept bij mij de vraag op, wat de aantrekkingskracht toch is. Vermoedelijk heeft 'het grote verhaal' dat verteld en beleefd wordt in deze groeperingen een pregnante en aanzui-gende werking. Zou het een signaal voor het ApGen (en voor vrijzinnigen in het algemeen) kunnen zijn dat ook wij het 'grote verhaal' moeten (her)ontdekken en (her)formuleren? Niet letterlijk het grote verhaal uit de Bijbel of de Koran, niet het letterlijke verhaal van Abraham, niet de letterlijke belofte van een hemel na het aardse tranendal. Maar welk groot verhaal dan wel?

Met toenemende snelheid groeit de kennis over het evolutieproces, over de indrukwekkende reeks levensvormen die aan de mens vooraf zijn gegaan. Over een fenomenaal resultaat van die evolutie: onze veelzijdige hersenpan. Zeker ook over de bedreigingen voor het voortbestaan van de mens. Maar ook over hoopvolle feiten, zoals de ontdekking dat tot voor kort specifiek menselijk geachte eigenschappen als empathie, inlevingsvermogen, onbaatzuchtigheid en onzelfzuchtigheid veel ouder blijken te zijn dan de mens zelf, en in onze genen verankerd liggen. Alle kennis pleit tegen de veel gekoesterde opvatting binnen de traditionele kerken dat moraliteit niet kan bestaan zonder godsdienst. Zou het ons kunnen lukken om moraliteit en ethiek te herijken op andere grondvesten? Om een eigentijds en toekomstbestendig Groot Verhaal te 'vertellen', waarvan de wortels ver voorbij de menselijke geschiedenis gaan? Om onze humaniteit een transparante bedding te geven van een scheppend levensmysterie? Om onszelf en elkaar ervan te doordringen dat we er weliswaar niet zijn met een vooraf bepaalde bestemming, maar dat dit niet betekent dat we er 'zo maar' zijn? Gebruik makend van eeuwenoude wijsheden, van poëtische en symbolische geschriften zoals de Bijbel, maar minstens zo zeer van recente en intrigerende ontdekkingen en inzichten op wetenschappelijk en/of filosofisch gebied? Misschien is dit wel de uitdaging waarvoor we staan. Een kans om mensen, ook jongere generaties, warm te maken voor een beweging die bezieling en verwondering vergt en

brengt. Een nieuw en aantrekkelijk Groot Verhaal vanuit vrijzinnige en/of humanistische optiek, dat je eigen bestaan ver overstijgt. Religieus, maar dan in een pure betekenis, zonder enige godsdienstige of culturele (ver)kleuring of bijsmaak.
Mensen gevraagd...

Samengevat schat ik dus in dat de ontwikkelingen in een aantal opzichten gunstig zijn voor de toekomst van het ApGen (groot draagvlak in de samenleving voor de vrijzinnige boodschap, lange traditie om God als levensmacht te zien, intrinsieke ruimte voor pluriformiteit). Lastig is dat inhoudelijke samenwerking met de traditionele kerken weleens moeilijker zou kunnen worden, en dat gemeenschapsvorming onder druk zal blijven staan van de aanhoudende individualisering. De uitdaging ligt misschien wel in het vertellen van een nieuw en aantrekkelijk Groot Verhaal.

© Dick Janknegt
E-mail: d.janknegt@hccnet.nl

Dick Janknegt is van jongs af aan apostolisch. Hij studeerde wis- en natuurkunde en specialiseerde zich in statistiek en informatica. Op deze terreinen was hij werkzaam bij diverse organisaties. Daarnaast was hij jarenlang actief als geestelijk verzorger binnen het Apostolisch Genootschap. Zijn betrokkenheid bij het genootschap hangt nauw samen met een diepgaande interesse voor en verwondering over de menselijke ziel en geest. Hij schrijft er graag over, omdat hij gelooft in de kracht van het verhaal.